

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Onderzoek naar politieke socialisatie: De stand van zaken

Gemmeke, M.

Citation

Gemmeke, M. (1995). Onderzoek naar politieke socialisatie: De stand van zaken. *Acta Politica*, 30: 1995(1), 75-101. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450301>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450301>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

- polities in transition?'. Paper presented at the 17th Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology. Santiago de Compostela, Spain, July 12-15, 1994a.
- Broek, A. van den (1994b), 'Cohorten zonder generaties'. *Sociologische Gids* 41, p. 346-371.
- Dekker, P., and P. Ester (1993), *Social and political attitudes in Dutch society*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA.
- Dekker, P., and P. Ester (1994), 'Generational patterns in social and political attitudes'. Paper presented at the XIIth World Congress of Sociology, Bielefeld, July 18-23, 1994.
- Inglehart, R. (1977), *The silent revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M.K., and R.G. Niemi (1981), *Generations and politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jong-Gierveld, J. de, and E. Beekink (1990), 'Changing value orientations and behaviour'. In: H.A. Becker (ed.), *Life histories and generations*. Utrecht: ISOR.
- Mannheim, K. (1928-1929), 'Das Problem der Generationen'. *Kölner Vierteljahresheft für Soziologie* 7, p. 154-184 and 309-330.
- Markus, G.B. (1985), 'Dynamic modeling of cohort change'. In: W.M. Mason, and S.E. Fienberg (eds.), *Cohort analysis in sociological research*. New York: Springer.
- Mason, K.O., W.M. Mason, H.H. Winsborough, and W.K. Poole (1973), 'Some methodological issues in cohort analysis of archival data'. *American Sociological Review* 38, p. 242-258.
- Mayer, W.G. (1992), *The changing American mind*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Middendorp, C.P. (1991), *Ideology in Dutch politics*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Neve, R. (1992), 'Developments in the attitudes towards women's emancipation in the Netherlands from 1970 to 1985'. In: H.A. Becker (ed.), *Dynamics of cohort and generations research*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Pilcher, J. (1994), 'Mannheim's sociology of generations'. *British Journal of Sociology* 45, p. 481-495.
- Rijsselt, R.J.T. van (1990), 'Developments in attitudes and value orientations'. In: H.A. Becker (ed.), *Life histories and generations*. Utrecht: ISOR.
- Rijsselt, R.J.T. van (1992), 'Aging stability and generations'. In: H.A. Becker (ed.), *Dynamics of cohort and generations research*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Romesburg, H.C. (1984), *Cluster analysis for researchers*. Belmont: Wadsworth.
- SCP (1993), *Social and cultural report 1992*. Rijswijk: Social and Cultural Planning Office.
- Snippenburg, L.B. van, and P. Scheepers (1990), 'Generation specific effects of socioeconomic deprivation on authoritarianism, anomy, and political apathy'. In: H.A. Becker (ed.), *Life histories and generations*. Utrecht: ISOR.
- Wishart, D. (1987), *Clustan user manual* (fourth edition). St. Andrews (Scotland): University of St. Andrew.

Literatuur

Onderzoek naar politieke socialisatie: De stand van zaken

Mireille Gemmeke¹

1. Inleiding

Hoe kunnen verschillende politieke generaties ontstaan? Welke factoren bevorderen het ontstaan van voldoende steun voor het politieke regime bij de burgers? Hoe kan het dat de bevolking van vergelijkbare moderne, post-industriële landen, zich in verschillende mate betrokken voelt bij de politiek?

Vragen als deze hebben betrekking op processen van politieke socialisatie. Politieke socialisatie is van belang voor de totstandkoming (en verandering) van individuele politieke houdingen en gedragingen, en voor de wijze waarop de politieke cultuur van een samenleving als geheel wordt doorgegeven (en verandert). In het bijzonder is politieke socialisatie van belang voor de mate waarin mensen zich ontwikkelen tot competente en betrokken burgers. Hierdoor speelt politieke socialisatie een rol in debatten over democratie en burgerschap. Onderzoek naar politieke socialisatie kan een bijdrage leveren aan het inzichtelijk maken van uiteenlopende politieke fenomenen als kiesgedrag, verschuivende waardenpatronen binnen een bevolking of de legitimiteit van politici.

Het onderzoek naar politieke socialisatie kenmerkt zich door een stormachtige ontwikkeling in de jaren zestig en begin jaren zeventig. Hierna veranderde het onderzoek naar politieke socialisatie van karakter en nam tegelijkertijd de belangstelling vrij snel af. Het laatste decennium is het aantal publikaties op dit terrein zelfs tamelijk gering te noemen (Sears 1990) en deze nemen dan nog vaak het karakter aan van een oproep tot herbezinning op het onderzoeksgebied. Volgens sommige waarnemers is het terrein van de politieke socialisatie in 'trouble, deep trouble' (Conover 1991: 125). Voor de Nederlandse situatie geldt dat er, met name vanuit de politicologie, weinig onderzoek is gedaan op dit terrein.

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het onderzoek naar politieke socialisatie. Ik zal aandacht besteden aan de veranderingen die hebben plaatsgevonden in onder meer de doelstellingen van het onderzoek, de onderzoeksvragen en de bestudeerde onderzoekspopula-

ties. Daarbij komt ook de ontwikkeling van het Nederlandse onderzoek aan de orde. Tevens zal ik laten zien hoe de invulling van het begrip 'politieke socialisatie' in de loop van een aantal decennia is veranderd. Wat verstaan moet worden onder het begrip 'politieke socialisatie' is immers, zoals vele begrippen binnen de politicologie, niet onomstreden, en aan verandering onderhevig. Puur theoretische benaderingen van politieke socialisatie blijven in dit artikel overigens buiten beschouwing; het gaat hier om de ontwikkeling van het empirisch onderzoek.

De factoren die hebben geleid tot de veranderingen binnen het onderzoeksgebied en de afname van de belangstelling voor politieke socialisatie in het algemeen, zijn niet los te zien van een aantal algemene politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen. Aan het eind van dit artikel zal ik op deze ontwikkelingen terugkomen.

2. Democratie en burgerschap

Politieke socialisatie speelt onder meer een rol bij de overdracht en verandering van de politieke cultuur van een samenleving (Dawson en Prewitt 1969). Veel onderzoek naar politieke socialisatie is gedaan vanuit de gedachte dat de politieke cultuur op zijn beurt een bepalende factor is in de totstandkoming en het voortbestaan van een (wenselijk geacht) politiek stelsel. Met name binnen democratietheorieën is deze gedachte terug te vinden. Hierin wordt verondersteld dat het, voor de vorming van een dergelijke, faciliterende politieke cultuur, noodzakelijk is dat burgers zich bepaalde politieke houdingen eigen maken. Vooral socialisatie, in de betekenis van zowel niet-intentionele invloed tijdens de opvoeding als in de zin van politieke educatie, werd bij de vorming van deze wenselijk geachte houdingen van doorslaggevend belang geacht.

In de geschiedenis van het politieke denken zijn op diverse wijzen voorwaarden gesteld aan bij de burgers aanwezige houdingen en gedragsintenties voor het functioneren van politieke systemen.² Bij vroege liberalen als Bentham, James Mill en Madison lag de nadruk op de bescherming van de vrijheid van burgers door en tegen de staat (Bentham 1960; Mill 1937; Madison 1966). Politieke participatie was hierbij beperkt tot het instellen van een representatief bestuur door de burgers. Madison zag een 'pure' democratie – zelfbestuur – als intolerant, instabiel en turbulent door de vele conflicten die tussen groepen mensen zouden ontstaan tengevolge van belangentegenstellingen. Ook hiertegen moest een sterke staat bescherming bieden (Madison 1966, no. 10). Ook verscheidene twintigste-eeuwse auteurs waren de mening toegedaan dat deelname aan de besluitvorming door iedereen de stabiliteit van het systeem niet ten goede zou komen.³ Schumpeter (1942) stelde

dat het overgrote deel van de mensen niet genteresseerd is in politiek of te emotioneel en te slecht geïnformeerd is om een oordeel over politieke kwesties te kunnen vellen. Hij zag liever dat kiezers, nadat zij eenmaal hun vertegenwoordigers gekozen hadden, zich zouden onthouden van het uitoefenen van kritiek. Een zekere mate van apathie had juist een positieve invloed op de stabiliteit van democratische stelsels en was gebaseerd op vertrouwen in hen die regeren (Almond en Verba 1963). Het gevaar van massaparticipatie en -manipulatie was immers duidelijk geworden in Nazi-Duitsland en de socialistische revoluties (Berelson *et al.* 1954).

Tegenover deze elitistische visie op democratie, waarin van de burgers steun aan het politieke systeem en de spelregels ervan wordt verwacht, vindt men een traditie in de democratietheorie die omschreven kan worden als 'participatie-democratie'. Hierin zijn bereidheid en vaardigheid tot participatie aan de besluitvorming essentieel en een doel op zich. Zo neemt de burger bij Rousseau en J.S. Mill direct deel aan de regulering van de samenleving. Deze deelname aan het politieke leven vormt een voorwaarde voor de ontwikkeling van het individu en een geïnformeerde burgerij. Mill hechtte veel waarde aan betrokkenheid en politiek zelfvertrouwen bij de burgers, eigenschappen die zich via politieke participatie zouden ontwikkelen (Rousseau 1968; J.S. Mill 1951).⁴ Barber (1984) bouwt hierop voort door het belang van zoveel mogelijk participatie in de politieke besluitvorming door burgers te benadrukken: naarmate de burger meer deelneemt aan het publieke leven – dat kan zijn van buurtactiviteiten tot het nationale politieke debat – raken de belangen van de individuele burger en die van de samenleving meer met elkaar verweven.

De elitistische visie op democratie van Schumpeter was van grote invloed op het werk van Amerikaanse politicologen als Almond en Verba (1963), Lipset (1963), en Easton (1965). Evenals Schumpeter zagen zij democratie vooral als een manier om tirannie te voorkomen, via competitie tussen partijen. Daarnaast waren zij op zoek naar de voorwaarden waaronder een democratisch stelsel stabiel kon zijn. Easton legde daarbij de nadruk op de ontwikkeling van algemene steun voor het systeem (zoals nationale symbolen) en de autoriteiten (de president). De meest ideale politieke cultuur als basis voor democratie bij Almond en Verba was er één waarin burgers de juiste balans gevonden hadden tussen participatie en passiviteit en in principe loyaal waren aan het politieke systeem (Daemen 1990). Deze zorg om de stabiliteit en legitimiteit van het democratische systeem stond aan de basis van de eerste empirische studies op het gebied van de politieke socialisatie in de Verenigde Staten.⁵

De belangstelling voor de vorming van democratische systemen was mede het gevolg van het einde van een koloniaal tijdperk en de Tweede Wereldoorlog. De ervaringen met het fascisme en de opkomst van het commu-

nisme hadden de vraag doen rijzen hoe een politieke cultuur zou kunnen ontstaan die dergelijke afwijkingen van de democratische norm zou kunnen helpen voorkomen. Een van de achterliggende gedachten was dat een juiste politieke opvoeding van toekomstige burgers daarbij doorslaggevend zou zijn (Almond & Coleman 1960; Pye 1959). Binnen het onderzoek naar de democratische politieke cultuur en de hiervoor gewenste politieke houdingen van burgers stonden begrippen als 'civic competence' en politiek vertrouwen centraal (Almond en Verba 1963). Men werd mede geïnspireerd door de destijds binnen de sociale psychologie dominante theorieën, die sterk gekleurd waren door de psychoanalyse. Hierdoor leek het vanzelfsprekend om de wortels van politiek gedrag in de vroege jeugd te zoeken. De plotselinge interesse van politicologen voor politieke socialisatie kwam dus voort uit toenemende belangstelling voor de voorwaarden voor de totstandkoming en stabiliteit van democratische systemen en voor politieke opvoeding ('civic education'). Een andere belangrijke inspiratiebron voor onderzoek naar politieke socialisatie vormde voorts het in opkomst zijnde kiezersonderzoek dat gebruik maakte van grootschalige surveys. Daarin werd grote waarde gehecht aan partijidentificatie voor de verklaring van individueel kiesgedrag. Aangezien men partijidentificatie zag als een attitude die op vroege leeftijd tot stand kwam, werd daarmee mede aanleiding gegeven tot de bestudering van socialisatieprocessen. Hyman (1959) gaf hiertoe een belangrijke aanzet door het survey-onderzoek te bundelen en hieruit te concluderen dat de vorming van attitudes reeds op vroege leeftijd moest beginnen (1959: 65).⁶

Bovenstaande invloeden hebben geleid tot onderzoek naar politieke socialisatie dat grofweg in twee groepen kan worden verdeeld:

1. Onderzoek dat zich vooral richt op politieke cultuur en de totstandkoming van houdingen ten aanzien van het politieke systeem. Dit soort onderzoek heeft tot doel uitspraken te doen op het niveau van het politieke systeem. Men probeert bijvoorbeeld de stabiliteit van (democratische) politieke systemen te verklaren uit het bestaan van democratische opvattingen bij de burgers. De bestudeerde politieke oriëntaties binnen deze categorie van onderzoek zijn vooral algemene houdingen ten aanzien van het politieke systeem of etnische groepen, of algemene politieke waarden zoals gelijkheid en vrijheid.
2. Onderzoek dat zich met name richt op de totstandkoming en verandering van individuele politieke houdingen, zogenaamde 'partisan attitudes', en patronen van politiek gedrag van burgers. Deze specifieke standpunten van burgers ten aanzien van politieke actoren of vraagstukken dienen ter verklaring van individueel kiesgedrag of andere vormen van politieke participatie. Het onderzoeksobject is hier het individu.

3. Definitie en kernbegrippen

Na de start in de jaren vijftig werd in de jaren zestig veel onderzoek naar politieke socialisatie verricht. Gaandeweg ontwikkelde het zich tot een min of meer zelfstandig terrein binnen de politicologie. Hoewel onderzoek naar politieke socialisatie een breed terrein omvat, kunnen de voornaamste kenmerken ervan als volgt worden samengevat.

De nadruk ligt op *relatief stabiele en algemene* houdingen ten aanzien van politieke stimuli, in plaats van op snel veranderende, vluchtige opinies of standpunten over specifieke politieke actoren of actuele politieke issues. Deze nadruk op algemene houdingen is echter in de loop der tijd in betekenis afgenomen. Ook over de mate van stabiliteit van politieke houdingen (Vergelijk bijvoorbeeld Greenstein (1965) met Searing *et al.* (1976)) en over welke houdingen algemeen, en welke specifiek genoemd kunnen worden, is veel discussie (Finifter 1970; Harding *et al.* 1969. Met betrekking tot 'party identification' vgl. Sears 1975: 121).

Politieke socialisatie betreft verder het *proces waarlangs* politieke houdingen en gedragingen worden verworven of veranderen. Onderzoekers zijn dus geïnteresseerd in enerzijds de factoren die deze verwerving beïnvloeden, en anderzijds in de vraag welke levensfase het meest belangrijk is voor verwerving of verandering van politieke houdingen. Daarmee wordt de aandacht gericht op de invloed van (onder anderen) het gezin, (Jennings en Niemi 1981; 1991) de school (Merelman 1971a; Langton en Jennings 1968; Patrick 1977) en de media (Chaffee *et al.* 1970; Conway *et al.* 1975). Daarnaast staan vragen over de betekenis van specifieke politieke periodes of generaties in het centrum van de belangstelling (Inglehart 1977; Jennings en Niemi 1981; Rowland en Carp 1983).

Ten slotte gaat het er bij onderzoek naar politieke socialisatie om een bijdrage te leveren aan het verkrijgen van inzicht in *politieke fenomenen*, zoals de politieke cultuur of het politieke systeem, of verschillende vormen van individueel of collectief politiek gedrag (Easton en Dennis 1969; Conover en Searing 1994). Daarmee is onderzoek naar politieke socialisatie afgebakend van bijvoorbeeld onderzoek naar politieke houdingen van jongeren vanuit een interesse in 'jeugdstijlen'.

4. Onderzoek naar politieke socialisatie

Binnen het onderzoek naar politieke socialisatie zijn, in verschillende periodes en door verschillende onderzoekers, verschillende uitgangspunten gehanteerd betreffende het moment of de leeftijd waarop de belangrijkste politieke houdingen worden verworven. Terwijl in de eerste empirische studies

naar politieke socialisatie de aandacht uitging naar de politieke ideeën en kennis van kinderen, is de aandacht later verschoven naar jongeren en volwassenen. Ook wat betreft de mate waarin eenmaal verworven politieke houdingen nog veranderbaar zijn gedurende de levensloop van een individu, bestaan verschillende benaderingen. De ontwikkelingen binnen het onderzoek naar politieke socialisatie kunnen worden beschreven aan de hand van deze verschillende veronderstellingen. Met behulp van een aantal modellen die Sears heeft onderscheiden kunnen de verschillende perspectieven worden ingedeeld in achtereenvolgens het *persistence*-model, het *impressionable years*-model en het *lifelong openness*-model (Sears 1975; Kinder en Sears 1985; Sears 1990).⁷

1. Het *persistence*-model veronderstelt dat tijdens de kindertijd de belangrijkste politieke oriëntaties worden geleerd. De effecten van deze vroege socialisatie ondergaan geen of nauwelijks meer veranderingen op latere leeftijd. Het eerste onderzoek naar politieke socialisatie (eind jaren vijftig tot begin jaren zeventig) gaat van deze veronderstelling uit. De onderzoekers concentreerden zich op algemene, structurerende houdingen zoals steun voor het politieke systeem, vertrouwen in politieke autoriteiten en nationale identiteit.
2. Het *impressionable years*-model gaat ervan uit dat iemand vooral tijdens de (late) adolescentie beïnvloedbaar is. Zowel voor als na deze levensfase kan er sprake zijn van socialisatie, maar vooral dat wat zich tijdens de adolescentie ontwikkelt is van blijvende betekenis. Binnen het *impressionable years*-model wordt over het algemeen uitgegaan van wat meer ruimte voor verandering dan binnen het meer stringente *persistence*-model. Het *impressionable years*-model is vanaf het einde van de jaren zestig terug te vinden in socialisatie-onderzoek. De onderzochte houdingen hadden een minder algemeen karakter dan voorheen. Naast ideeën over 'de goede burger' werden nu bijvoorbeeld ook 'partisan attitudes', zoals standpunten ten aanzien van politieke issues onderzocht.
3. Het *lifelong openness*-model ten slotte, veronderstelt dat mensen gedurende hun hele leven open staan voor verandering van hun politieke houdingen. Er is geen speciale periode van verwerving die van blijvend effect is. Vóórdat er gesproken werd van 'politieke socialisatie' als apart onderzoeksterrein, werd in kiezersonderzoek in de jaren '40 al aandacht besteed aan de invloed van de omgeving op de stemkeuze van individuen. Onderzoek naar politieke socialisatie, dat van dit model uitgaat, is met echter met name in de jaren tachtig te vinden. Binnen het *lifelong openness*-model worden, meer nog dan binnen het *impressionable years*-model, specifieke politieke houdingen onderzocht, zoals standpunten over gevoerd beleid of kennis van actuele onderwerpen. Volwassenen zijn steeds vaker object van onderzoek.

4.1 Het *persistence*-model:

Het begin van het onderzoek naar politieke socialisatie wordt door velen gelegd bij de verschijning van het boek *Political socialization* van Hyman (1959). In dit boek geeft Hyman een inventarisatie van eerder onderzoek naar politiek gedrag en gebruikt hij als eerste de term politieke socialisatie. Zijn werk wordt meestal geplaatst binnen de tak van socialisatie-onderzoek die het meest aan kiezersonderzoek gerelateerd is en zich eerst en vooral op individuele politieke houdingen richt (Dawson en Prewitt 1969, Conover en Searing 1994). Wel benadrukte hij het belang van vroege en blijvende socialisatie: 'Humans must learn their political behavior early and well and persist in it. Otherwise there would be no regularity – perhaps even chaos' (1959: 17).

Deze nadruk op de ordescheppende functie van politieke socialisatie heeft Hyman gemeen met de eerste empirische onderzoeken die politieke socialisatie tot onderwerp hadden. Zij pasten – zoals we al zagen – in de traditie van onderzoek naar de stabiliteit van democratische stelsels, waarbinnen vroege socialisatie een cruciale rol werd toegedacht. Deze studies werden aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig gehouden door Easton en Hess (in Chicago) en Greenstein (in New Haven). Hierin kreeg de socialisatiepremissie met betrekking tot systeemstabiliteit een empirische operationalisering. Easton en Hess veronderstelden: 'no system can attain or remain in a condition of integration unless it succeeds in developing among its members a body of shared knowledge about political matters as well as a set of shared political values and attitudes' (Easton en Hess 1961: 228). Deze gedeelde waarden zouden de basis vormen voor 'system persistence' of het voortbestaan van het politieke systeem. Daarvoor was het noodzakelijk dat kinderen al op jonge leeftijd algemene steun voor het regime en de autoriteiten zouden ontwikkelen. Hoe eerder politieke oriëntaties werden verworven, hoe minder kans er zou bestaan dat die nog zouden veranderen. Uitgaande van de gedachte dat het leren van politieke waarden al op jonge leeftijd plaatsvindt, werden in beide studies de denkbeelden van zeven- tot dertienjarige kinderen onderzocht. De belangstelling van de onderzoekers voor de houdingen ten aanzien van de politieke autoriteiten, werd uitgewerkt door allerlei uitspraken over de Amerikaanse president aan de kinderen voor te leggen.

Uit het onderzoek van Easton en Hess bleek onder andere dat bijna de helft van de onderzochte kinderen de president zag als 'my most favorite of all' en dacht dat deze 'could always help me if I needed it' (Easton en Dennis 1969: 179).⁸ Greenstein vond in zijn onderzoek vergelijkbare resultaten en noemde zijn eerste artikel daarom 'The benevolent leader'. Aan de politieke denkbeelden van de kinderen, zoals de positieve gevoelens ten aanzien van

de president, de Amerikaanse vlag en het volkslied werd door de onderzoekers een groot belang toegekend. Op twaalf- tot dertienjarige leeftijd was het vertrouwen in de president en de waardering voor zijn prestaties minder overweldigend dan rond het zevende levensjaar, maar van de eerste positieve gevoelens zou volgens Easton cum suis altijd een residu overblijven dat op latere leeftijd nog van betekenis was.

De onderzoeksresultaten van Easton, Hess en Greenstein kregen veel bekendheid en zorgden voor een stortvloed aan nieuwe studies op dit terrein. Er werd nu gelijksoortig onderzoek verricht onder groepen kinderen die in de eerste studies buiten beschouwing waren gebleven. Deze eerste studies waren namelijk beperkt gebleven tot witte kinderen uit de middenklasse. Jaros, Hirsch en Fleron (1968) deden hun onderzoek onder kinderen uit een arm en geïsoleerd gebied. In hun artikel, getiteld 'The malevolent leader', concludeerden zij dat deze kinderen veel minder positief stonden tegenover de politieke autoriteiten dan eerder verondersteld was. Ook in studies onder zwarte en Mexicaans-Amerikaanse kinderen werden de oorspronkelijke onderzoeksresultaten niet, of in ieder geval in mindere mate, teruggevonden (Greenstein 1975; Abramson 1977). Bovendien bleken de conclusies voornamelijk te gelden voor de Verenigde Staten. In andere landen werd politiek veel minder 'gepersonaliseerd' en 'geïdealiseerd': deze kinderen waren veel minder bekend met de hoogste politieke autoriteit en kenden hem of haar minder goedwillendheid toe (Connell 1971; Roig en Billon-Grand 1968; Abramsom en Inglehart 1970). De door Easton en Dennis als onvermijdelijk geachte uitkomsten van politieke socialisatie, namelijk algemene steun voor het regime en instemming met de politieke instituties, werden niet bevestigd in deze vervolgonderzoeken. Het *persistence*-model bleef echter overeind. Men dacht dat vroeg ontwikkelde negatieve houdingen of onbekendheid met de politieke autoriteiten evengoed blijvende invloed hadden.

Later ontstond wel twijfel over de veronderstelde stabiliteit van de op jonge leeftijd verworven politieke oriëntaties. Vaillancourt (1973) stelde bijvoorbeeld, na het herhaald meten van de politieke voorkeur van kinderen, dat de instabiliteit van de oriëntaties van kinderen zo groot was, dat ze geen invloed op latere leeftijd zouden kunnen hebben. Searing, Wright en Rabinowitz (1976) toetsten het 'primacy-principle'. Volgens dit principe, dat de kern van het *persistence*-model bevat, zouden politieke oriëntaties die als eerste worden verworven, het meest bepalend zijn voor het latere denken. Zij onderzochten met een cohort-studie de stabiliteit van – wat zij zagen als fundamentele – politieke oriëntaties als partij-identificatie, politiek zelfvertrouwen en vertrouwen in de politiek. Gemiddeld veranderde tussen de vierjaarlijkse meetmomenten 8 procent van de respondenten binnen een cohort van antwoordcategorie. Searing *et al.* zagen hierin hun twijfel aan de duurzaamheid van politieke opvattingen bevestigd en concludeerden: 'The pri-

macy principle is basically sound but has often been overstated' (Searing, Wright en Rabinowitz 1976: 112). De mate van verandering van attitudes die zij aantroffen kon volgens hen niet 'gematigd' of 'relatief gering' worden genoemd, zoals in het 'primacy principle' besloten lag.

De aandacht voor onderzoek naar de verwerving van politieke oriëntaties bij jonge kinderen is snel verminderd sinds het einde van de jaren zeventig. Van de meer recente titels zijn de voornaamste: Stevens (1982), die vanuit de theorie van Piaget de ontwikkeling van politieke concepten bestudeerde, Williams en Minns (1986) over de perceptie door kinderen van hun eigen socialisatieagenten, en Owen en Dennis (1987) over de ontwikkeling van politieke tolerantie. Volgens Sears houdt deze afname direct verband met een verandering in de heersende opvattingen over het belang van vroege socialisatie: 'Most researchers have simply concluded that children's political attitudes are not very strong or very persistent and therefore have little impact in adulthood. If they do not have much impact on adult attitudes or behavior, why study them?' (Sears 1990: 73). Veel onderzoekers waren gaan twifelen aan de betekenis van vroege socialisatie voor latere houdingen of gedrag (bijvoorbeeld Merelman 1971b; Niemi en Sobieszek 1977), waarna het onderzoek onder kinderen een zachte dood is gestorven. Sears suggereert in hetzelfde artikel dat ontwikkelingen binnen de sociale psychologie een belangrijke invloed hadden op de uitgangspunten van het politieke socialisatie-onderzoek. Het aan de psychoanalyse ontleende paradigma van de doorslaggevende rol van de vroege kinderjaren maakte plaats voor de gedachte dat een individu zijn leven lang kan veranderen (Brim en Kagan 1980).

Het onderzoek van de Easton-generatie heeft voorts zware kritiek te verduren gekregen op de zogenaamde 'conservative bias' en de kwaliteit van de gebruikte methoden. Zo is er veel kritiek gekomen op de meetinstrumenten, zoals het gebruik van gesloten antwoordcategorieën. Kinderen in een klas zouden nog meer dan volwassenen de neiging hebben een antwoord aan te kruisen terwijl ze eigenlijk geen mening hebben. Daarnaast was er de gebrekkige operationalisatie van de begrippen die centraal stonden in het onderzoek (Connell 1987; Kolson en Green 1970; Marsh 1971, Vaillancourt 1973).⁹

Het beperkte aantal pogingen (Knutson 1974; Greenstein en Tarrow 1970) om tot verbeteringen van de methoden te komen heeft niet kunnen voorkomen dat de belangstelling voor het onderzoek onder kinderen sterk afnam in de loop van de jaren zeventig.

Maar kan daarmee dit hoofdstuk van onderzoek naar politieke socialisatie onder jonge kinderen inderdaad als afgesloten worden beschouwd? De verschuivingen in de vooronderstellingen over het belang van vroeg verworven houdingen zijn meer een gevolg geweest van een veranderende weten-

schappelijke trend, dan dat zij gefundeerd waren door empirische toetsing. Searing *et al.* deden geen onderzoek onder kinderen, maar keken naar de stabiliteit van houdingen van volwassenen. Zij concludeerden dat van volledige stabiliteit weliswaar geen sprake kon zijn, maar stelden niet dat het 'primacy principle' totaal onhoudbaar was. De stabiliteit van politieke houdingen van kinderen is feitelijk alleen voor partij-identificatie onderzocht. Juist wat deze attitude betreft kan men twijfels hebben over de mate waarin deze 'algemeen' en stabiel is (Fiorina 1981). De kritiek op de methodologische aanpak van eerder onderzoek onder kinderen kan nog minder als afdoende argument worden beschouwd om dit soort onderzoek niet meer te doen. Welke tak van de politicologie kenmerkt zich door eenvoud en de afwezigheid van methodologische problemen? Het interdisciplinaire karakter van dit onderzoek, met raakvlakken met psychologie en opvoedkunde, vormt wellicht een extra moeilijkheid, maar geen onoverkomelijk probleem.

Dat de politieke socialisatie aan het eind van de kindertijd vrijwel voltooid zou zijn, is een achterhaalde gedachte, maar vooralsnog is er weinig bekend over de vraag op welke wijze de op jonge leeftijd verworven houdingen tot stand komen en zich ontwikkelen gedurende de levensloop.

4.2 Het *impressionable years*-model

Het onderzoek naar politieke socialisatie dat zich niet richt op jonge kinderen, maar op adolescenten, begint met het beroemde onderzoek van Jennings en Niemi (Jennings en Niemi 1968; 1974; 1981; 1991). In 1965 werkten 'high school-seniors' uit de Verenigde Staten aan het onderzoek mee, evenals hun ouders en docenten. Dit onderzoek komt voort uit het sociaal-psychologische kiezersonderzoek van Campbell, Converse, Miller en Stokes (1960), waarin aan partij-identificatie een centraal belang voor het verklaren van stemkeuze wordt toegekend. Op basis van Greenstein (1965) en Hess en Torney (1967) stellen Jennings en Niemi dat partij-identificatie op ongeveer twaalfjarige leeftijd wordt bepaald en daarna nauwelijks meer verandert (Jennings en Niemi 1974: 37). Net als in de sociaal-psychologische richting van het kiezersonderzoek lag er in deze studie voorts veel nadruk op begrippen als politiek zelfvertrouwen en politieke betrokkenheid. In 1973 en 1981 is onder dezelfde studenten het onderzoek herhaald.

De studie van Jennings en Niemi week op een aantal belangrijke punten af van het onderzoek uit de vorige generatie. In de eerste plaats richtten Jennings en Niemi zich op adolescenten in plaats van op jonge kinderen. Zij gingen uit van het *impressionable years*-model, waarin de adolescentie wordt verondersteld de meest bepalende periode te zijn voor de vorming van poli-

tieke houdingen. In de tweede plaats was hun studie, in tegenstelling tot de eerdere studies op dit terrein, niet alleen grootschalig en representatief, maar ook longitudinaal van opzet. Ten slotte lag de relevantie van hun onderzoek niet langer op het niveau van het politieke systeem, maar veeleer op het terrein van de (achtergronden van) individueel politiek gedrag.

Uit de panel-studie bleek dat de overeenstemming tussen de politieke denkbeelden van ouders en hun kinderen in 1973 minder was geworden ten opzichte van 1968 (Jennings en Niemi 1981: 100) en dat deze in 1982 nog verder was afgenomen (Beck en Jennings 1991: 759). Hoewel de opvattingen van de kinderen vaker veranderden dan die van hun ouders, waren de verschuivingen binnen deze laatste groep veel groter dan verwacht '...there is an enormous potential for change in adult populations which has been largely unrecognized' (Jennings en Niemi 1981: 387-7).

Een tweede belangrijke studie die uitgaat van het *impressionable years*-model is de zogenaamde 'Bennington-study' (Newcomb 1943; Newcomb, Koenig, Flacks en Warwick 1967; Alwin, Cohen en Newcomb 1991). Enkele tientallen achttien-jarige vrouwen die in de jaren dertig en veertig het Bennington College bezochten, zijn toentertijd ondervraagd over hun politieke houdingen. Vijfentwintig jaar later en, voor de derde keer, vijftig jaar later zijn deze vrouwen opnieuw ondervraagd. Ook deze studie gaf aanleiding tot de conclusie dat mensen pas op latere leeftijd stabiele politieke houdingen ontwikkelen. In het laatste boek (Alwin *et al* 1991) wordt geconcludeerd: '(it is important) to recognize that the acquisition of ideas, attitudes and political ideologies that are likely to remain stable does not take place until early in adulthood' (1991: 259).

Ook andere onderzoekers gingen uit van de assumpties van het *impressionable years*-model. Sigel en Hoskin (1981) bijvoorbeeld bestudeerden politieke betrokkenheid van jongeren van 16 tot 18 vanuit de vraag in hoeverre zij goed zijn voorbereid op hun rol als burger. De politieke betrokkenheid van burgers is volgens hen een zeer belangrijke eis die binnen het Amerikaanse systeem wordt gesteld. 'To be politically involved amounts to a cultural political imperative in our system' (1981: 47). Hiermee behoren zij tot de weinige onderzoekers binnen het *impressionable years*-model die althans deels vanuit een belangstelling voor burgerschap en het politieke systeem te werk gaan. Volgens Sigel en Hoskin zijn jongeren pas na het elfde levensjaar cognitief in staat democratische principes te begrijpen en toe te passen. Pas daarna krijgt het politieke bewustzijn structuur en ontwikkelen zich politieke voorkeuren. Wat daarvoor aanwezig is verdwijnt weer, aldus Sigel en Hoskin.

Binnen het *impressionable years*-model is veel onderzoek gedaan naar de invloed van ouders (Jennings en Niemi 1981; 1991), de school (Merelman 1971a; Langton en Jennings 1968; Patrick 1977) en de media (Chaffee *et al.*

1970; Conway *et al.* 1975) op de politieke kennis en houdingen van adolescenten.

Een implicatie van het *impressionable years*-model is dat generatie-effecten kunnen optreden. De specifieke kenmerken van de periode waarin een nieuw cohort jongeren opgroeit, zoals de crisis van de jaren dertig of de studenten- en burgerrechtenbeweging in de jaren zestig, blijven ook later hun effect houden op de houdingen van dit cohort.

De beste gegevens om het mogelijke bestaan van politieke generaties te toetsen zijn waarschijnlijk die van Jennings en Niemi, die hun panels met ouders en kinderen nog eens vergeleken met een nieuw cohort jongeren van 1973. Zij vonden zeker niet op alle items een generatie-effect, maar vooral wat betreft houdingen ten aanzien van burgerlijke vrijheden bleken de jongeren die in 1965 18 jaar waren geweest meer liberaal dan zowel de ouders als de achttien-jarigen uit 1973.¹⁰

Een ander voorbeeld van onderzoek naar generaties is het werk van Inglehart en de vele onderzoeken die zich bezighouden met Ingleharts post-materialisme these, zoals het 'Political-Action' onderzoek. Politieke socialisatie is hier niet expliciet object van studie, maar vormt een belangrijk element in de assumpties die ten grondslag liggen aan deze onderzoeken. De veranderingen in de politieke cultuur die Inglehart beschrijft, berusten op cohorteffecten die ontstaan doordat jongere generaties, die onder meer welvarende omstandigheden opgroeien, post-materialistische waarden ontwikkelen. Door generationele vervanging vindt vervolgens een 'culture shift' plaats. Vanuit deze theorie is (cohort)onderzoek gedaan naar bijvoorbeeld politieke participatie (Barnes en Kaase *et al.* 1979; Jennings en Van Deth *et al.* 1990) en de afnemende betekenis van oude 'cleavages' voor electoraal gedrag (Dalton *et al.* 1984; Dalton 1988; zie ook Franklin *et al.* 1992).

Het hierboven beschreven socialisatie-onderzoek heeft laten zien dat ook na de jeugd politieke houdingen kunnen veranderen. Daarmee is enerzijds de veronderstelling van het *persistence*-model, dat houdingen die kinderen op jonge leeftijd verwerven de meest duurzame zijn, nog eens extra onder vuur komen te liggen. Anderzijds is steeds meer aandacht ontstaan voor het idee van de zogenaamde 'levenslange socialisatie'; de gedachte dat ook in latere levensfasen de mogelijkheid bestaat voor de verandering van politieke houdingen.

4.3 Het *lifelong openness*-model

Het idee dat de politieke oriëntaties van mensen hun leven lang beïnvloedbaar zijn, is al vrij oud. Ruim veertig jaar geleden benadrukten Lazarsfeld,

Berelson en Gaudet (1948) en Berelson, Lazarsfeld en McPhee (1954), al het belang van beïnvloeding van de stemkeuze door de omgeving. Later werd dit uitgangspunt overschaduwd door de sociaal-psychologische benadering binnen het kiezersonderzoek.

Sinds enige tijd wordt binnen het socialisatie-onderzoek weer meer aandacht geschonken aan de mogelijkheid van levenslange socialisatie. Met name de rol die de sociale omgeving kan spelen bij de politieke houdingen en gedrag krijgt aandacht (Huckfeldt 1979; Knoke 1990 en Weatherford 1982). Ook onderzoek naar de invloed van politieke gebeurtenissen, zoals het Watergate schandaal, valt hieronder, (Markus 1979; Jennings en Niemi 1981, Jennings en Markus 1984; Sigel 1988) evenals onderzoek naar de invloed van persoonlijke ervaringen, zoals deelname aan de oorlog in Vietnam (Schwartz en Schwartz 1975; Pollock *et al.* 1975; Jennings en Markus 1976). Jennings en Niemi constateren dat van de oorlog in Vietnam wel een effect uitgaat op het cohort dat op dat moment opgroeit (vooral afnemend politiek vertrouwen; 1981: 351), maar dat de politieke houdingen van Vietnam-veteranen niet wezenlijk veranderen (1981: 378). Ook transities van de ene levensfase naar de andere en sociale of geografische mobiliteit zijn onderzocht op hun bijdrage aan verandering van politieke houdingen. De resultaten van de studies van Newcomb *et al.* (1967) en Brown (1981) wijzen erop dat een nieuwe omgeving een proces van 'resocialisatie' met langdurige effecten teweeg kan brengen, vooral bij jonge mensen. Jennings en Niemi geven aan dat de afnemende belangstelling van vrouwen voor politiek met name plaatsvindt in de fase waarin zij de rol van echtgenote en moeder aannemen (1981: 293).

Overigens valt op dat in de meeste publikaties de nadruk op de extra gevoeligheid van jongeren voor verandering toch aanwezig is. De opvatting dat mensen hun leven lang open staan voor verandering in politieke houdingen vindt bij onderzoekers als Jennings en Niemi echter steeds meer weerklank (Jennings en Niemi 1991).

In tegenstelling tot het eerder beschreven onderzoek, waar vooral de invloed van ouders en school op de houdingen van kinderen centraal staat, wordt vanuit het *lifelong openness*-model vooral de invloed van partner, vrienden en collega's benadrukt.

Een ander verschil met het eerdere onderzoek naar politieke socialisatie is dat vooral politiek gedrag en specifieke politieke opvattingen (zoals issue-standpunten) worden bestudeerd, terwijl voorheen meer de nadruk lag op politieke houdingen die algemener van aard zijn, zoals algemene steun voor het regime of houdingen tegenover etnische groepen.

De vraag rijst of nog wel van socialisatie gesproken kan worden wanneer men ervan uit gaat dat politieke attitudes van mensen hun hele leven kunnen veranderen. Het gaat binnen het onderzoek vanuit het *lifelong openness*-mo-

del echter in beginsel nog steeds om houdingen van relatief blijvende aard die alleen onder invloed van ingrijpende gebeurtenissen of anderszins sterke druk aan verandering onderhevig zijn. Daarnaast blijven in dit onderzoek de vragen naar stabiliteit en verandering van politieke houdingen en de factoren die (de verandering) van deze houdingen beïnvloeden, centraal staan. Anderzijds is de oorspronkelijke invulling van het begrip politieke socialisatie steeds meer op de achtergrond geraakt, nu men constateert dat oorspronkelijk zeer stabiel geachte houdingen als 'party-identification' het hele leven nog kunnen veranderen en tegelijkertijd meer 'oppervlakkige' houdingen aan belangstelling winnen. De verschuiving die heeft plaatsgevonden in de invulling van het begrip politieke socialisatie, en die mede een gevolg is van de verschuiving van systeem-gericht naar individu-gericht onderzoek, heeft ertoe geleid dat het verschil met ander attitude-onderzoek steeds vager is geworden.

De belangrijkste verschuivingen die de afgelopen vier decennia hebben plaatsgevonden in het onderzoek naar politieke socialisatie betreffen enerzijds het soort onderzoeksvragen, en anderzijds het ontwikkelingsmodel waar men vanuit ging. In het begin was men vooral geïnteresseerd in het ontstaan van algemene houdingen die het democratische politieke systeem zouden ondersteunen, later concentreerde men zich op meer specifieke of zich aan de oppervlakte bevindende houdingen met het individu als onderzoeksobject. Deze verschuiving ging samen met een overgang van het *persistence*- naar het *lifelong openness*-model. De levensfase waarin men geïnteresseerd was verschoof van kinderen via jongeren naar volwassenen en het begrip 'politieke socialisatie' bleek steeds meer ook 'verandering van politieke oriëntaties' in te houden.

Vooral in jaren zestig en zeventig is veel aandacht aan politieke socialisatie besteed. Vanaf het begin van de jaren tachtig is er een afname in het aantal publikaties te zien. Dit geldt met name voor het onderzoek onder kinderen (Sears 1990). Ook jongeren vormen geen specifieke onderzoeksgroep meer, maar worden meegenomen in het reguliere onderzoek dat gebruik maakt van panels uit bestaande verkiezingsstudies. Het huidige onderzoek naar politieke socialisatie wordt vooral gedaan tegen de achtergrond van electoraal onderzoek. De verwerving en verandering van burgerschapshoudingen die relevant zijn voor het politieke systeem en het functioneren van de democratie krijgen vrijwel geen aandacht meer. Overigens verschenen in de jaren tachtig wel (kritische) overzichten en oproepen om het onderzoek te verbeteren en/of te hervatten. (Connell 1987; Merelman 1986; Charmant 1986a en 1986b; Conover en Searing 1987).¹¹

Op dit moment overheerst de opvatting dat tijdens de adolescentie een belangrijke basis wordt gelegd voor de politieke houdingen en gedragingen op latere leeftijd. De kinderjaren zijn relatief onbelangrijk voor politieke at-

titudes op latere leeftijd. De meeste algemene politieke oriëntaties zijn vooral tijdens de jeugd aan verandering onderhevig, en stabiliseren zich daarna grotendeels (Niemi en Sobieszek 1977; Kinder en Sears 1985: 724). Dit *impressionable years*-model wordt echter niet door alle onderzoekers in even sterke mate ondersteund. Wat betreft partij-identificatie bijvoorbeeld neigen sommige auteurs meer naar het idee dat dit in feite steeds een nieuwe uitkomst is van verschillende reacties op politieke gebeurtenissen, en daarmee onderhevig is aan verandering (Fiorina, 1981). Anderen, zoals Sears, vinden voldoende aanwijzingen om vast te houden aan een zekere mate van stabiliteit van op jonge leeftijd verworven houdingen (1990: 76). Het debat over de duurzaamheid van politieke houdingen is derhalve nog lang niet verstomd.

Alvorens ik aan het eind van dit artikel zal terugkomen op bovengenoemde ontwikkelingen, zal ik het Nederlandse onderzoek op het terrein van de politieke socialisatie bespreken.

5. Nederlands onderzoek naar politieke socialisatie

Tot nu toe heeft onderzoek op het terrein van de politieke socialisatie in Nederland slechts op beperkte schaal plaatsgevonden. In de jaren zeventig en begin jaren tachtig is weliswaar, in navolging van de Duitse theorievorming over politieke socialisatie, veel geschreven over politieke vorming, maar de nadruk ligt in deze literatuur vooral op de rol die onderwijs zou kunnen/moeten spelen in het politieke socialisatie-proces (zie bijv. Klaassen 1979, 1981; Langeveld 1975; Dekker 1986a, 1986b; Vis 1985). Empirisch onderzoek vanuit de politicologie ontbreekt echter.¹²

Vanuit een geheel andere invalshoek, namelijk het jeugdonderzoek, zijn in de loop der tijd wel gegevens verzameld over de politieke betrokkenheid en de partijvoorkeuren van jongeren (Dijkman en Van der Linden 1987; Van der Linden 1991). Deze studies zijn beschrijvend van aard, zoals ook de vele commerciele onderzoeken waarvan de resultaten in dag- en weekbladen verschijnen. Daarnaast bestaat in het jeugdonderzoek veel aandacht voor de verwerving van politiek-culturele opvattingen als conservatisme en tolerantie (Meeuws en 't Hart *et al.* 1993). In dit verband moet ook verwezen worden naar het onderzoek van Hagendoorn en Janssen (1983) over rechts-extreme opvattingen en De Hart (1990) over politieke betrokkenheid van jongeren. Dit onderzoek is echter niet opgezet vanuit een politicologische invalshoek, maar vanuit interesse in de opvattingen en leefwereld van jongeren. Er wordt vrijwel geen aansluiting gezocht bij het bestaande onderzoek naar politieke socialisatie in het buitenland, of bij politicologisch relevante vraagstellingen rond de participatie van burgers of de verandering van de politieke cultuur.

Wél ingebed in de politicologie zijn enkele internationale onderzoeksprojecten waarin aandacht aan Nederland werd besteed, zoals het IEA civic education survey (Torney, Oppenheim en Farnen 1975), waarin Nederlandse onderzoekers participeerden, en het al eerder genoemde onderzoek van Abramson en Inglehart (1970).¹³

De in het voorafgaande beschreven ontwikkelingen binnen het Amerikaanse onderzoek hebben nauwelijks invloed gehad op het Nederlandse werk op dit terrein. Evenmin kunnen we Nederlandse vertegenwoordigers aantreffen van de verschillende modellen ten aanzien van het moment van verwerving en de stabiliteit van politieke houdingen. Waar het Amerikaanse onderzoek duidelijk geïnspireerd werd door vraagstukken binnen de politicologie, is de Nederlandse literatuur op dit terrein minder goed onder één noemer te brengen. Voor een deel kan men er, zoals gezegd, invloeden van de Duitse traditie op het terrein van politieke socialisatie in terugvinden. Daarin stond de bijdrage, die politieke socialisatie zou kunnen bieden bij het tot stand komen van een meer democratische samenleving, centraal. Tegelijkertijd ook besteedde men in het (weinig) Duitse onderzoek aandacht aan de vraag hoe processen van politieke socialisatie bijdragen tot de instandhouding van maatschappelijke ongelijkheden (Dekker 1986c; Charmant 1986a). Er zijn in Nederland echter nauwelijks empirische studies uitgevoerd vanuit deze invalshoek.

Op dit moment vinden er tenminste drie projecten plaats die zich meer expliciet richten op het politieke socialisatieproces in Nederland. Het eerste project, dat in 1991 is gestart, richt zich op de invloed die ouders en de school hebben op de politieke betrokkenheid en de partijvoorkeur van havo- en vwo-leerlingen. Er is gekozen voor een opzet waarbij een nationaal representatieve steekproef is getrokken (N=10.937) en waarbij leerlingen zowel vóór als ná het volgen van maatschappijleer een vragenlijst hebben ingevuld (najaar 1991 en voorjaar 1993). Bovendien hebben zowel leerlingen aan het onderzoek meegewerkt die verplicht maatschappijleer volgden, als leerlingen die maatschappijleer als keuze-eindexamenvak volgden. De verzamelde gegevens bieden in de eerste plaats de mogelijkheid een beschrijving te geven van de politieke betrokkenheid en de partijvoorkeur van deze leerlingen (Wittebrood 1992). Daarnaast is de invloed van de ouders op de politieke betrokkenheid en op de partijvoorkeur van de leerlingen onderzocht (zie Wittebrood 1993; Nieuwbeerta en Wittebrood 1994). Het vervolg van het project richt zich met name op de invloed die het schoolvak maatschappijleer heeft op de politieke betrokkenheid van leerlingen (Wittebrood 1994). Afgezien van het feit dat de invloed van ouders en school in Nederland nauwelijks onderzocht is en dit onderzoek in dat opzicht vernieuwend is, is het onderzoek vooral van waarde doordat het mogelijk is de relatieve invloed van verschillende socialisatie-agenten te onderzoeken. Dit

onderzoek is qua uitgangspunten te plaatsen binnen het *impressionable years*-model.

Het tweede project, dat in 1992 is gestart, richt zich niet zozeer op de verandering in politieke houdingen, maar meer op de verwerving daarvan.¹⁴ Het betreft een onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van betrokkenheid bij maatschappelijke en politieke problemen. Door circa 600 leerlingen tussen zeven en dertien jaar van Amsterdamse basisscholen wordt een vragenlijst ingevuld en met een deel van deze respondenten worden semi-structureerde interviews gehouden. Er wordt onder andere onderzocht in welke mate kinderen kennis hebben van en geïnteresseerd zijn in verschillende maatschappelijke en politieke problemen. Daarbij wordt gedifferentieerd naar kenmerken als leeftijd, etniciteit en sekse (Gemmeke 1994). Ook de invloed van leerkrachten op de betrokkenheid van de kinderen zal worden nagegaan. Dit onderzoek heeft mede tot doel een aanzet te geven tot 'hernieuwde' aandacht voor politieke socialisatie van kinderen. Ook wordt gepoogd nieuwe meetinstrumenten te ontwikkelen voor survey-onderzoek onder deze groep respondenten. Een belangrijke factor daarbij is, dat er vrijwel niets bekend is over de politieke oriëntaties van (Nederlandse) kinderen van deze leeftijd, waarvan bovendien de taalvaardigheid nog gering is. Dit onderzoek richt zich op jonge kinderen zonder ervan uit te gaan dat dit in alle opzichten de meest relevante levensfase is voor politieke socialisatie. Het laat zich dus niet eenvoudig plaatsen in het *persistence*- of *impressionable years*-model. Zoals hiervoor is betoogd, is de vraag naar de betekenis van deze levensfase voor de vorming van politieke houdingen ten opzichte van andere levensfasen, vooralsnog een empirische vraag.

Het derde project is ook in 1992 gestart en richt zich op de intergenerationele overdracht van partijvoorkeur. In dit project worden gegevens gebruikt uit een onderzoek waarbij, naast de (volwassen) respondenten, ook de partner, ouders en broers of zusters van deze respondenten zijn ondervraagd. Met name de gegevens van meerdere broers of zusters uit één gezin bieden de mogelijkheid beter inzicht te krijgen in de invloed van het ouderlijk gezin. Broers en zusters komen immers uit hetzelfde ouderlijke gezin en hebben hun politieke socialisatie gemeen. Daarnaast wordt er onder andere gekeken naar eventuele veranderingen in de relatie tussen de politieke voorkeuren van ouders en die van hun kinderen, en de mate waarin overeenstemming tussen ouders en kinderen beïnvloed wordt door praten over politiek en bewuste beïnvloeding door de ouders (Need 1994). Dit project probeert een empirische basis te vinden voor de blijvende betekenis van socialisatie in de adolescentie en houdt daarbij rekening met mogelijke verandering van politieke houdingen tijdens de volwassenheid. Daarmee laat dit project zich het best onderbrengen in het *impressionable years*-model.

Politieke socialisatie heeft in Nederland dus pas recentelijk iets meer aan-

dacht gekregen vanuit de politicologie.¹⁵ Voordien was het vooral een zaak voor pedagogen en jeugdonderzoekers die er fragmentarisch aandacht aan besteden. De hierboven beschreven recent gestarte onderzoeken dragen wellicht bij aan het stimuleren van een ontwikkeling in de richting van meer systematische politicologische aandacht voor dit terrein.

6. Achtergronden

In het voorgaande is beschreven hoe de belangstelling voor onderzoek naar politieke socialisatie onder kinderen en jongeren in de loop van de jaren zeventig is afgenomen. Vooral het onderzoek onder kinderen wordt tegenwoordig minder relevant geacht voor de politicologie. Er is een aantal oorzaken aan te geven voor de afgenomen belangstelling.

Om te beginnen is er een samenhang tussen deze afname, en de verschuiving van de invalshoek in het onderzoek naar politieke socialisatie van het *persistence*-model naar het *impressionable years*-model en *lifelong openness*-model. Dit gebeurde mede onder invloed van empirische toetsing, maar ook door veranderingen in de wetenschappelijke 'mode'. Enerzijds is er sprake van een paradigmatische verschuiving binnen de sociale psychologie die weer van invloed was op het politieke socialisatie-onderzoek. Anderzijds kan hier ook gedacht worden aan het effect van een zgn. 'intellectual fad', een snelle opkomst van het onderzoeksterrein met een scherpe afname van de belangstelling kort daarna. Peng (1994) verklaart de 'fad' op het terrein van de politieke socialisatie onder andere uit het feit dat het voor beginnende onderzoekers eenvoudiger is te publiceren over een relatief nieuw onderzoeksgebied, om het vervolgens weer te verlaten wanneer het moeilijk toegankelijk wordt voor anderen dan een handjevol 'experts'. Opvallend is dat inderdaad vele onderzoekers alleen in het begin van hun carrière politieke socialisatie-onderzoek deden (Connell, Greenstein). Sommigen hebben via het nieuwe gebied van de politieke socialisatie de top van hun vakgebied bereikt (bijv. Jennings en Niemi, Sigel, Sears). Daarnaast is het zo dat de onderzoekers van het *persistence*-model van een oudere generatie zijn dan die van het *impressionable years*-model. De kritiek op de eerste onderzoeken onder kinderen werden ook geuit door wat Sears noemt 'a school of younger, ambitious, academic piranha, nastily complaining and attacking' (1990: 74).

Nog een andere, praktische reden voor de afname van socialisatie-onderzoek onder kinderen en jongeren is dat door de verschuiving van de assumpties over socialisatie van het *persistence*- naar het *impressionable years*-model, longitudinale studies nodig waren om verder te komen. Deze zijn moeilijk realiseerbaar en hebben daardoor op beperktere schaal plaatsgevonden (met name Himmelweit *et al.* 1981; het reeds genoemde onderzoek van

Jennings en Niemi en de 'Bennington-study'; het 'Political Action' onderzoek¹⁶). Het feit dat de inzet van het onderzoek verschoof van het verklaren van politieke stabiliteit naar het verklaren van politiek gedrag maakte dat men steeds oudere groepen respondenten ging onderzoeken. De voor politiek gedrag het meest relevant geachte oriëntaties zouden immers pas op latere leeftijd geleerd worden, was het uitgangspunt (Easton en Dennis 1969).

De toe- en afname van de belangstelling voor socialisatie-onderzoek is ook afhankelijk van politiek-historische ontwikkelingen. De golf van onderzoek in de jaren vijftig die zich bezighield met de vraag naar de voorwaarden voor democratie werd mede teweeg gebracht door ervaring met de opkomst van het fascisme en het naoorlogse communisme. Met het afnemende belang van de Koude Oorlog nam ook de belangstelling voor dit soort onderzoek weer af. Bovendien werd de theorie achter het onderzoek zoals dat van Easton en Dennis door de feiten van de studentenbeweging en anti-Vietnambeweging achterhaald. De vroege vorming van steun voor het politieke regime die zij vonden, vormde volgens hen een verklaring voor de stabiliteit van het Amerikaanse stelsel. Maar de kinderen uit hun onderzoek maakten deel uit van de generatie jongeren die de straat opgingen om te protesteren tegen de regering. Achteraf gezien waren deze protesten niet werkelijk systeembedreigend, maar destijds werden ze wel als zodanig gezien en pasten ze niet binnen de ideeën over de noodzakelijkheid van gematigde politieke activiteit van de burgers.

Werd het vroegere onderzoek naar politieke socialisatie gestimuleerd door eigentijdse politieke en historische ontwikkelingen, ook nu worden wij door verschillende maatschappelijke ontwikkelingen geconfronteerd met vragen waar onderzoek naar politieke socialisatie meer licht op zou kunnen werpen. Men kan hierbij denken aan de pogingen tot democratisering in Oost-Europa, of aan de politieke integratie van migranten in West-Europa en hun in het land van vestiging opgroeiende kinderen. Onder invloed van regimetransformaties in Oost-Europa is tegenwoordig een verhoogde belangstelling voor socialisatie-onderzoek aldaar te zien. Hierin staan de vragen naar democratische houdingen van burgers en de betekenis van politieke cultuur voor democratisering weer centraal (Mojsiowitz 1993; Dekker en Fogelman 1993, Csepeli *et al.* 1993). Ook is er aan dit thema de laatste jaren een aantal conferenties en workshops gewijd.

Wat de ontwikkelde democratieën betreft, bieden de discussies over burgerschap, 'civil society' en legitimiteit van de democratie aanknopingspunten voor onderzoek naar politieke socialisatie. Conover en Searing (1994) geven hiertoe een aanzet. Zij stellen dat de wording van kinderen en adolescenten tot burgers een belangrijk studieobject vormt. Dit 'burger worden' houdt in dat het feit dat zij deel uit maken van een (politieke) gemeenschap een bewust onderdeel van de identiteit van individuen wordt. In hun opvat-

ting van burgerschap sluiten Conover en Searing aan bij communitaristen als Barber (1984) en Sullivan (1986), die participatie in de 'civil society' (het verenigingsleven, het maatschappelijk middenveld) benadrukken.

De Nederlandse discussie over burgerschap heeft betrekking op zulke uiteenlopende zaken als de 'kloof' tussen burgers en politici en vervagend normbesef bij de burgers. In hoeverre het hier reële problemen betreft wil ik in het midden laten, maar de kwesties die aangesneden worden bieden een theoretisch kader voor onderzoek naar politieke socialisatie.¹⁷

7. Conclusie

Op het terrein van onderzoek naar politieke socialisatie heeft een verschuiving in perspectief plaatsgevonden. Aanvankelijk boden theorieën over het politieke systeem en de politieke cultuur een kader voor dergelijk onderzoek, later ging de aandacht vooral uit naar determinanten van kiesgedrag en andere vormen van politieke participatie. Bij deze tweede categorie onderzoek staat het individu als onderzoeksobject centraal. Met de verschuiving naar het 'politieke participatie-perspectief' traden een tweede en derde verschuiving op: de onderzochte respondenten werden ouder, en de mate waarin politieke oriëntaties kunnen veranderen werd steeds groter geacht. Daarmee veranderde ook de betekenis van 'politieke socialisatie' als onderwerp van studie zelf. De grens tussen wat nog tot 'politieke socialisatie' behoorde, en wat tot bijvoorbeeld 'kiesersgedrag', werd steeds moeilijker te trekken.

Deze verschuivingen van perspectief, van onderzoeksobject, en van de invulling van het begrip 'politieke socialisatie', gingen gepaard met een afname van de aandacht voor politieke socialisatie in het algemeen, en voor onderzoek onder kinderen in het bijzonder. Zowel deze afname als de hierboven beschreven verschuivingen werden deels voortgebracht door politiek-historische en paradigmatische ontwikkelingen van destijds. Ook methodische en empirisch gefundeerde kritiek droegen bij aan de veranderingen en de verminderde activiteit.

De bezwaren die op empirische gronden tegen het onderzoek naar politieke socialisatie zijn geuit, zijn echter niet van dien aard dat onderzoek onder kinderen en jongeren irrelevant moet worden geacht. Met de kritiek op de assumpties van het *persistence*-model is de legitimatie van onderzoek onder kinderen niet verdwenen. Over de stabiliteit van meer algemene politieke houdingen (anders dan partij-identificatie) is vrijwel niets bekend. Er is geen sprake van dat vroeg verworven houdingen onveranderbaar zouden zijn, maar dat betekent niet dat het niet de moeite waard zou zijn vanaf de kinderjaren processen van verwerving en verandering te bestuderen. Het-

zelfde geldt overigens voor onderzoek onder adolescenten. Ook wat deze groep betreft is er nog weinig duidelijkheid over stabiliteit en verandering van algemene en specifieke houdingen. Men zou, wat betreft onderzoek onder kinderen, in plaats van gericht te blijven op steun en legitimiteit en 'system-persistence' kunnen denken aan onderzoek dat de ontwikkeling van burgerschap vanuit een democratie-opvatting benadert, waarbij politieke participatie één van een aantal aspecten van burgerschap vormt die mensen tot leden van de politieke samenleving maken.

Het onderzoek naar politieke socialisatie is steeds geïnspireerd geweest door eigentijdse politieke ontwikkelingen enerzijds, en binnen de politologie zelf opkomende vraagstukken anderzijds. De achtergronden van politiek gedrag (vooral kiesgedrag) vormen – zij het in mindere mate – nog steeds een belangrijke inspiratiebron voor de meer op het individu gerichte variant van onderzoek naar politieke socialisatie. Deze zou ook in Nederland meer aandacht behoeven. Daarnaast bestaat er aanleiding, gezien bijvoorbeeld de vorming van nieuwe democratieën in het voormalige Oostblok, en in eigen land de discussies rond 'burgerschap' en de verhouding tussen burgers en politiek aandacht te besteden aan politieke socialisatie vanuit een invalshoek die zich meer op de politieke cultuur richt.

Noten

1. Dit artikel is mede tot stand gekomen in samenwerking met Karin Wittebrood, die een bijdrage leverde aan eerdere versies ervan. Ik wil haar hiervoor bedanken. Tevens dank ik Cees van der Eijk, Wouter van der Brug, Eric Meurs, Kirsten Smit, Gerrit van Vegchel en Stefan Dudink voor hun opmerkingen.
2. Zie voor overzichten hiervan Heater (1990); Held (1987).
3. Pateman (1970) biedt een uitgebreid overzicht van de hier weergegeven discussie.
4. Zie voor een beschouwing van participatie-democratie: Held (1987); Pateman (1970).
5. Het Duitse politieke socialisatie-onderzoek heeft altijd veel meer dan het Amerikaanse in het teken gestaan van de wijze waarop de jeugd politieke en maatschappelijke betrokkenheid kan worden bijgebracht, en hoe apathie en antidemocratische houdingen voorkomen kunnen worden. Daarnaast kent de Duitse traditie een veel kritischer houding ten aanzien van politieke socialisatie als het proces waarbij bestaande maatschappelijke (kapitalistische) verhoudingen worden gehandhaafd. (Charmant 1986; Andeweg 1992) Ik zal in dit artikel dit onderzoek buiten beschouwing laten. Het betreft hier vrijwel geen empirisch onderzoek. Daarnaast zijn vragen over moment van verwerving en de stabiliteit van verworven politieke oriëntaties binnen dit onderzoek niet aan de orde, waarmee ze buiten het bereik van dit artikel vallen.
6. Zie voor de achtergronden van het onderzoek naar politieke socialisatie voorts Dawson & Prewitt (1969) en Sears (1990: 69-70).
7. Het vierde model dat Sears onderscheidt is het *lifecycle model* waarin het idee besloten ligt dat bepaalde levensfasen bepaalde politieke houdingen met zich meebrengen. Dit

model kan voor de functie waarvoor wij deze modellen hier gebruiken, gezien worden als een onderdeel van het *lifelong openness* model.

8. Ook Easton en Hess (1961; 1962) en Hess en Torney (1967) geven deze resultaten weer.

9. Voor overzichten van de theoretische en methodologische kritiek zie Charmant (1986b) en Greenstein (1975).

10. De auteurs maken wel de kanttekening dat dit generatie-effect wellicht deels een effect van opleiding is die de kinderen van de 'Vietnamgeneratie' na hun 18e genoten.

11. In 1987 wijdde de International Political Science Review aandacht een speciaal themanummer aan dit onderwerp.

12. Er bestaat wel ongepubliceerd empirisch onderzoek. Het betreft hier vooral afstudeerscripties en congrespapers, waaronder Abell *et al.* (1977) en Burg en Van Os (1973).

13. Zie voorts Dekker, Rozemond en IJzerman (1986) voor de stand van zaken van het Nederlandse onderzoek naar politieke socialisatie.

14. Het onderscheid tussen verwerving en verandering van politieke attitudes is enigszins kunstmatig en berust op de veronderstelling dat attitudes van mensen niet zozeer langzaam 'geleerd worden' of 'zich ontwikkelen' tot een moment van voltooiing, zoals rekenen of schrijven, maar dat inderdaad is vast te stellen wanneer een attitude 'verworven' is. Sommigen stellen ook voor ervan uit te gaan dat elke cognitieve fase zijn eigen politieke oriëntaties met zich mee brengt, zodat men niet kan spreken van 'verandering', aangezien de attitudes uit de ene en de andere fase niet vergelijkbaar zijn (Somit en Petersen 1987).

15. Zie ook de mede op het gebied van de politieke socialisatie actieve Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie (NVPP).

16. De belangrijkste publikaties van het 'Political Action'-project zijn: Barnes en Kaase *et al.* (1979); Jennings en Van Deth *et al.* (1990).

17. Zie voor een inleiding in de Nederlandse discussie het WRR-rapport *Eigentijds burgerschap* (1992).

Literatuur

- Abell, I. *et al.* (1977), *Als ik de baas was. Een onderzoek naar de waarneming van machts-, bezits- en statusverschillen door kinderen*. Ongepubliceerd rapport Vakgroep Collectief Politiek Gedrag, Universiteit van Amsterdam.
- Abramson, P.R. (1977), *The political socialization of black Americans: A critical evaluation of research on efficacy and trust*. New York: Free Press.
- Abramson, P.R. en R. E. Inglehart (1970), 'The development of systemic support in four Western democracies'. *Comparative Political Studies* 2, p. 419-42.
- Almond, G.A. en S. Verba (1963), *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, N.Y.: Princeton University Press.
- Almond, G.A. en J.S. Coleman (red.) (1960), *The politics of developing areas*. Princeton: Princeton University Press.
- Alwin, D.F., R.L. Cohen en T.M. Newcomb (1991), *Political attitudes over the life span: The Bennington women after fifty years*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Andeweg, R.B. (1993), 'Politiek gedrag'. In: J.W. Van Deth (red.), *Handboek politicologie*. Assen: Van Gorcum, p. 287-291.

- Barber, B.R. (1984), *Strong democracy: Participatory politics for a new age*. Berkeley: University of California Press.
- Barnes, S.H. en M. Kaase (1979), *Political action: Mass participation in five western democracies*. Beverly Hills: Sage.
- Bentham, J. (1960), *Fragment on government*. Oxford: Basil Blackwell.
- Berelson, B., P. Lazarsfeld en W.N. McPhee (1954), *Voting. A study of opinion formation in a presidential campaign*. Chicago: University of Chicago Press.
- Beck, P.A. en M.K. Jennings (1991), 'Family traditions, political periods and the development of partisan orientations'. *Journal of Politics* 53, p. 742-764.
- Brim, O.G. en J. Kagan (1980), *Constancy and change in human development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brown, T. (1981), 'On contextual change and partisan attitudes'. *British Journal of Political Science* 11, p. 427-447.
- Burg, A.J. van der en K. van Os (1972), *Kleine burgers. Over het leren van politieke participatie bij kinderen*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie politicologie, Universiteit van Amsterdam.
- Campbell, A. *et al.* (1960), *The American voter*. New York: Wiley.
- Chaffee, S., S. Ward and L. Tipton (1971), 'Mass communication and political socialization'. *Journalism Quarterly* 47, p. 647-659.
- Charmant, J.M.N., (1986a), 'Politieke socialisatie'. In: J.A.M. Baak (red.), *Politicologie*. Heerlen: Open Universiteit.
- Charmant, J.M.N., (1986b), 'Methodologie van onderzoek naar politieke socialisatie'. In: H. Dekker, S.A. Rozemond en Th.J. IJzerman (red.), *Politieke socialisatie: theorie, onderzoek, toepassing*. Culemborg: Educabook.
- Connell, R.W. (1971), *The child's construction of politics*. Carlton: Melbourne University Press.
- Connell, R.W. (1987), 'Why the "political socialization" paradigm failed - and what should replace it'. *International Political Science Review* 8, p. 215-24.
- Conover, P.J. (1991), 'Political socialization: Where's the politics?' In: W. Crotty (red.), *Political Science: Looking to the future* (vol. 3, Political Behavior). Evanston: Northwestern University Press, p. 125-152.
- Conover, P.J. en D.D. Searing (1994), 'Democracy, citizenship and the study of political socialization'. In: I. Budge en D. McKay (red.), *Developing democracy: comparative research in honour of J.F.P. Blondel*. London: Sage, p. 24-55.
- Conway, M. M., A. J. Stevens and R. G. Smith (1975), 'The relation between media use and children's civic awareness'. *Journalism Quarterly* 52, p. 183-197.
- Csepeli, G. *et al.* (red.) (1993), *State and citizen. Studies on political socialization in post-communist Eastern Europe*. Hungarian center for political education, center of political science, Budapest.
- Daemen, H. (1990), 'Het begrip politieke cultuur in de politicologie'. In: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*. 's-Gravenhage: SDU, p. 27-35.
- Dalton, R.J. (1988), *Citizen politics in western democracies: Public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany and France*. Chatham: Chatham House.
- Dalton, R.J., S. Flanagan en P. Beck (1984), *Electoral change in advanced industrial democracies: Realignment or dealignment?* Princeton: Princeton University Press.
- Dawson, R.E. en K. Prewitt (1969), *Political Socialization*. Boston: Little, Brown en Company.

- Dekker, H. (1986a), *Politiek op school: verslag van een onderzoek naar de doelstellingen van intentionele politieke socialisatie van leerkrachten maatschappijleer*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Dekker, H. (1986b), 'Socialisatie en politieke ontwikkeling'. In: J. van Ginneken en R. Kouijzer (red.), *Politieke psychologie: Inleiding en overzicht*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Dekker, H. (1986c), 'Politieke socialisatie: Doelstellingen, objecten en methoden van onderzoek'. In: H. Dekker, S.A. Rozemond en Th.J. Ijzerman (red.), *Politieke socialisatie: theorie, onderzoek, toepassing*. Culemborg: Educaboek.
- Dekker, H. en K. Fogelman (1993), 'Education for democratic citizenship in Europe. New Challenges for secondary education'. *Politics and the Individual* 3/2, p. 93-97.
- Deth, J.W. van (1991), *On the relation of value change and political involvement in western Europe*. Gastvortrag 18. Wissenschaftlicher Kongress Deutsche Vereinigung für Politische Wissenschaft.
- Dijkman, Th.A. en F.J. van der Linden (1987), *Jeugd, democratie en politiek: een onderzoek naar politieke socialisatie in het kader van de leefwereld van jongeren van 12 tot 16 jaar*. Nijmegen: Hoogveldinstituut.
- Easton, D. (1965), *A systems analysis of political life*. New York: Wiley.
- Easton, D. en J. Dennis (1969), *Children in the political system: origins of political legitimacy*. New York: McGraw-Hill.
- Easton, D. en R.D. Hess (1961), 'Youth and the political system'. In: S.M. Lipset en L. Lowenthal (red.), *Culture and social character*. New York: Free Press, p. 226-251.
- Easton, D. en R.D. Hess (1962), 'The child's political world'. *Midwest Journal of Political Science* 6, p. 229-246.
- Finifter, A.W. (1970), 'Dimensions of political alienation'. *American Political Science Review* 64, p. 389-410.
- Fiorina, M. (1981), *Retrospective voting in American national elections*. New Haven: Yale University Press.
- Franklin, M., T. Mackie en H. Valen (red.) (1992), *Electoral change. Responses to evolving social and attitudinal structures in Western countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gemmeke, M. (1994), *Political involvement of Dutch elementary school children: The growth of awareness and knowledge of politics*. Paper presented at the XVI World Congress of the International Political Science Association, Berlin, August 1994.
- Greenstein, F.I. (1960), 'The benevolent leader: Children's images of political authority'. *American Political Science Review* 54, p. 934-43.
- Greenstein, F.I. (1965), *Children and politics*. New Haven: Yale University Press.
- Greenstein, F.I. (1975), 'The benevolent leader revisited: Children's images of political leaders in three democracies'. *American Political Science Review* 69, p. 1371-1398.
- Greenstein, F.I. en S. Tarrow. (1970), *Political orientations of children: the use of a semi-projective technique in three nations*. Beverly Hills: Sage.
- Hagendoorn, L. en J. Janssen (1983), *Rechtsomkeer: rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Ambo.
- Harding, J. et al. (1969), 'Prejudice and ethnic relations'. In: G. Lindzey en E. Aronson (red.), *Handbook of social psychology*, vol. 5. Reading: Addison-Wesley.
- Hart, J.J.M. de (1990), *Levensbeschouwelijke en politieke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren*. Kampen: Kok.
- Heater, D. (1990), *Citizenship: The civic ideal in world history, politics and education*. London: Longman.

- Held, D. (1987), *Models of democracy*. Cambridge: Polity press.
- Hess, R.D. en J.V. Torney (1967), *The development of political attitudes in children*. Chicago: Aldine.
- Himmelweit, H.T. et al. (1981), *How voters decide. A longitudinal study of political attitudes and voting extending over fifteen years*. London: Academic Press.
- Himmelweit, H.T., P. Humphreys en M. Jaeger (1985), *How voters decide* (rev. red.). Philadelphia: Open University Press.
- Huckfeldt, R.R. (1979), 'Political participation and the neighborhood social context'. *American Political Science Review* 73, p. 579-614.
- Hyman, H. (1959), *Political socialization: a study in the psychology of political behavior*. New York: Free Press.
- Inglehart, R. (1977), *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jaros, D., H. Hirsch en F.J. Fleron (1968), 'The malevolent leader: political socialization in an American subculture'. *American Political Science Review* 62, p. 564-75.
- Jennings, M.K. en J.W. van Deth (red.) (1990), *Continuities in political action: A longitudinal study of political orientations in three western democracies*. Berlin: Walter De Gruyter.
- Jennings, M.K. en G.B. Markus (1977), 'The effect of military service on political attitudes: A panel study'. *American Political Science Review* 71, p. 131-147.
- Jennings, M.K. en G.B. Markus (1984), 'Partisan orientations over the long haul: results from a three-wave political socialization panel study'. *American Political Science Review* 78, p. 1000-1018.
- Jennings, M.K. en R.G. Niemi (1968), 'The transmission of political values from parent to child'. *American Political Science Review* 62, p. 169-84.
- Jennings, M.K. en R.G. Niemi (1974), *The Political character of adolescence, the influence of parents and schools*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings M.K. en R.G. Niemi (1981), *Generations and politics. A panel study of young adults and their parents*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M.K. en R.G. Niemi (1991), 'Issues and inheritance in the formation of party identification'. *American Journal of Political Science* 35/4, p. 970-88.
- Kinder, D.R. en D.O. Sears (1985), 'Public opinion and political action'. In: G. Lindzey en E. Aronson (red.), *Handbook of social psychology*, vol. 2. New-York: Random House, p. 659-741.
- Klaassen, C.A.C. (red.) (1979), *Sociale en politieke vorming: bouwstenen voor een maatschappijleertheorie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Klaassen, C.A.C. (1981), *Sociologie van de persoonlijkheidsontwikkeling: verkenningen in de socialisatietheorie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Knoke, D. (1990), *Political networks: The structural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knutson, J. (1974), 'Prepolitical ideologies: the basis of political learning'. In: R.G. Niemi (red.), *The politics of future citizens*. San Francisco: Jossey-Bass, p. 7-40.
- Kolson, K.L. en J.J. Green (1970), 'Response set bias and political socialization research'. *Social Science Quarterly* 51, p. 527-38.
- Langeveld, W. (1975), *Vorming tot participatie*. Groningen: Tjeenk Willink.
- Langton, K.P. en M.K. Jennings (1968), 'Political socialization and the high school civics curriculum in the United States'. *American Political Science Review* 62, p. 852-67.

- Lazarsfeld, P., B. Berelson en H. Gaudet (1948), *The peoples choice*. New York: Columbia University Press.
- Linden, F.J. van der (1991), *Adolescent lifeworld: theoretical and empirical orientations in socialization processes of Dutch youth*. Amsterdam/Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Lipset S.M. (1963), *Political man*. New York: Doubleday.
- Madison, J. (1966), *The federalist papers*. New York: Doubleday.
- Markus, G.B. (1979), 'The political environment and the dynamics of public attitudes: A panel study'. *American Journal of Political Science* 23, p. 338-59.
- Marsh, D. (1971), 'Political socialization: The implicit assumptions questioned'. *British Journal of Political Science* 1, p. 453-465.
- Meeuws, W. en H. 't Hart (red.) (1993), *Jongeren in Nederland: een nationaal survey naar ontwikkeling in de adolescentie en naar generationele overdracht*. Amersfoort: Academische Uitgeverij Amersfoort.
- Merelman, R.M. (1971a), *Political socialization and educational climates: a study of two school districts*. New York: Holt, Rinehart, Winston.
- Merelman, R.M. (1971b), 'The development of policy-thinking in adolescence'. *American Political Science Review* 65, p. 1033-47.
- Merelman, R. M. (1986), 'Revitalizing political socialization'. In: R. Herrmann (red.), *Political psychology*. San Francisco: Jossey-Bass, p. 279-319.
- Mill, J. (1937), *An essay on government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mill, J.S. (1951), 'Considerations on representative government'. In: H.B. Acton (red.), *Utilitarianism, liberty and representative government*. London: Dent and Sons.
- Mosjiewitz, C. (1993), 'Political education in the states of uniting Europe'. *Politics and the Individual* 3/1, 105-107.
- Need, A. (1994), *It runs in the blood? On the similarities in voting behaviour between parents and their offspring*. Paper presented at the XVI World Congress of the International Political Science Association, Berlin, August 1994.
- Newcomb, T.M. (1943), *Personality and social change: attitude formation in a student community*. New York: Holt, Rinehart en Winston.
- Newcomb, T.M. et al. (1967), *Persistence and change: Bennington college and its students after 25 years*. New York: Wiley.
- Niemi, R.G. en B.I. Sobieszek (1977), 'Political socialization'. *American Review of Sociology* 3, p. 209-33.
- Owen, D. en J. Dennis (1987), 'Preadult development of political tolerance'. *Political Psychology* 8, p. 547-562.
- Pateman, C. (1970), *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Patrick, J.J. (1977), 'Political socialization and political education in schools'. In: S. A. Renshon (red.), *Handbook of political socialization*. New York: Free Press.
- Percheron, A. (red.) (1987), 'Political socialization'. *International Political Science Review* 8/3.
- Peng, Y. (1994), 'Intellectual fads in political science: The cases of political socialization and community power studies'. *PS: Political Science and Politics*, March 1994, p. 100-108.
- Pye, L.W. (1959), 'Political modernization and the research on the process of political socialization'. In: *Items* 13, p. 25-28.
- Pollock, J.C., D. White en F. Gold (1975), 'When soldiers return: Combat and political alienation among white Vietnam veterans'. In: D.C. Schwartz en S.K. Schwartz (red.),

- New directions in political socialization*. New York: The Free Press, p. 317-335.
- Roig, C. en F. Billon-Grand (1968), 'La socialisation politique des enfants'. *Cahiers de la fondation Nationale des Sciences Politiques*, no 163. Paris.
- Rousseau, J.-J. (1968), *The social contract*. Harmondsworth: Penguin.
- Rowland, C.K. en R.A. Carp (1983), 'The relative effects of maturation, time effects and appointing president on district judges' policy choices: A cohort analysis'. *Political behavior* 5, 109-134.
- Schumpeter, J. (1976), *Capitalism, socialism and democracy*. London: Allen and Unwin.
- Searing, D.D., G. Wright en G. Rabinowitz (1976), 'The primacy principle: attitude change and political socialization'. *British Journal of Political Science* 6, p. 83-113.
- Sears, D.O. (1975), 'Political Socialization'. In: F. I. Greenstein en N. W. Polsby (red.), *Handbook of political science*, vol. 2. Reading: Addison-Wesley, p. 93-153.
- Sears, D.O. (1990), 'Wither political socialization research'. In: O. Ichilov (Red.), *Political socialization, citizenship education, and democracy*. New York: Teachers College Press, p. 69-97.
- Sigel, R.S. and M.B. Hoskin (1981), *The Political Involvement of Adolescents*. New Brunswick N.J.: Rutgers University Press.
- Sigel, R.S. (red.) (1988), *Political learning in adulthood*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stevens, O. (1982), *Children talking politics*. Oxford: Martin Robertson.
- Schwartz, D.C. en S.K. Schwartz (1975), 'New directions in the study of political socialization'. In: D.C. Schwartz en S.K. Schwartz (red.), *New directions in political socialization*. New York: The Free Press, p. 3-29.
- Sullivan, W.M. (1986), *Reconstructing public philosophy*. Berkeley: University of California Press.
- Torney, J.V., A.M. Oppenheim en R.F. Farnen. *Civic education in ten countries: an empirical study*. Almqvist: Stockholm.
- Vaillancourt, P.M. (1973), 'Stability of children's survey responses'. *Public Opinion Quarterly* 37, p. 373-87.
- Vis, J.C.P.M. (1985), 'Naar een nieuw programma voor politieke vorming in het onderwijs'. *Politieke en Sociale Vorming* 3/4, p. 5-8.
- Weatherford, M.S. (1982), 'Interpersonal networks and political behaviour'. *American Journal of Political Science* 26, p. 117-143.
- Williams, C.B. en D.R. Minns (1986), 'Agent credibility and receptivity influences on children's political learning'. *Political Behavior* 8, p. 175-200.
- Wittebrood, K. (1992), *Sociale en politieke houdingen van leerlingen (havo-vwo)*. Nijmegen: Nijmegen Political Science Reports nr. 21.
- Wittebrood, K. (1993), 'Intergenerationele overdracht van politieke-partijvoorkeur in Nederland'. *Sociologische Gids* 2, p. 126-139.
- Wittebrood, K. (1994), 'Beïnvloeding van politieke betrokkenheid via maatschappij-leer?'. *Acta Politica* 29, p. 285-308.
- Wittebrood, K. en P. Nieuwebeerta (1994), 'De invloed van vaders en moeders op de politieke-partijvoorkeur van hun kinderen'. *Mens en maatschappij* 69/1, p. 26-46.
- WRR (1992), *Eigentijds burgerschap*. Den Haag: SDU.